

Makale / Article

Makale Gönderim Tarihi: 2 Kasım 2019

Makale Kabul Tarihi: 9 Aralık 2019

Bir Âlimin Kendi Dilinden Eğitim Hayatı: Şemsüddîn İbn Tolun ed-Dımaşkî (880-953/1473-1546)

Abdurrahman Kurt*

Rabia Kurt**

Özet

İslâm tarihinin velûd şahsiyetlerinden muhaddis ve tarihçi İbn Tolun'un (880-953/1473-1546) kendi hayatını anlattığı *el-Fülkü'l-meşhûn fî ahvâli Muhammed b. Tolûn* adlı eseri, otobiyografi türünün önemli örneklerinden birini teşkil etmektedir. Hicrî IX ve X. asırlarda Şam bölgesinde yaşayan İbn Tolun, İslâm ilim ve kültür tarihine büyük katkıları ile temayüz etmiş iki büyük devlet Memlûk ve Osmanlı hükûmranlığına şahitlik etmiştir. İbn Tolun'un eğitim hayatını ele alan bu çalışmada, müellifin söz konusu eserinden hareketle toplumda önemli bir mevkiye sahip ulemânın çocukluktan itibaren nasıl bir eğitime tabi tutulduğu, bu eğitimin hangi mekânlarda yürütüldüğü, bu eğitim kurumlarında ne tür eserlerin okunmasına ağırlık verildiği gibi hususlar incelenmektedir. Böylelikle bir âlim özelinde ulemânın tedris serencamına ışık tutmak amaçlanmaktadır.
Anahtar Kelimeler: İbn Tolun, eğitim, İslâm eğitim sistemi, ilim, hadis, tarih.

Education Life of a Scholar based on His Autobiography Shams al-Dîn İbn Tûlûn al-Dimashqî (880-953/1473-1546)

Abstract

al-Fulk al-mashhûn fî ahvâl Muhammad bin Tûlûn is one of the most important autobiographical book written by famous Muslim traditionist and historian Ibn Tûlûn (880-953/1473-1546). Ibn Tûlûn lived in Damascus during IX. and X. Islamic centuries and witnessed the Mamlûk and Ottoman Sultanates which made great contributions into Islamic civilisation. The paper deals with the education life of Ibn Tûlûn and describes teaching methods, education centres, and textbooks of Islamic learning. Consequently, the paper aims to contribute to understanding the academic life of the Islamic scholars.
Keywords: Ibn Tûlûn, education, Islamic learning, hadith, history.

* Dr. Öğr. Üyesi, KSÜ İlahiyat Fakültesi, Hadis Anabilim Dalı,
abdurrahmankurt24@hotmail.com, orcid.org/0000-0002-0670-0038.

** Arş. Gör., KSÜ İlahiyat Fakültesi, Hadis Anabilim Dalı, rabia_yanar@hotmail.com,
orcid.org/0000-0003-4123-9029.

I. Giriş

İslâm kültür tarihinde âlimlerin hayatları hakkındaki bilgilere tarih, tabakât, terâcim, mu'cem, meşyaha gibi çeşitli kaynaklara bakılarak ulaşılabilmektedir. Söz konusu kaynakların telif gayesi, sistemi, kapsamı, metodu gibi saikler göz önünde bulundurulduğunda tabii olarak farklılıklar bulunmakla birlikte büyük bir kısmı, genel itibariyle biyografisine değinilen şahsiyetler hakkında çoğunlukla özet sayılabilecek malumata yer vermektedir. Bununla birlikte söz konusu literatürün içerisinde biyografi ve otobiyografi türünde birtakım özel çalışmalar da bulunmaktadır ve bazı âlimler gerek kendilerini gerekse hocalarını veya önemli gördüğü bazı şahsiyetleri bu çalışmalarda müstakil olarak ele almışlardır.¹ Dolayısıyla her iki telif türüne ait eserlerde ele alınan bir şahsiyetin hayatına dair çok sayıda bilgi ve ayrıntıya yer verildiğinden ilgili şahsın hayatını geniş perspektiften inceleme kolaylığı ve tahlil imkânı elde etmek mümkündür.

Şemsüddîn İbn Tolun'un kaleme aldığı *el-Fülkü'l-meşhûn fî ahvâli Muhammed b. Tolûn* isimli eseri bu bağlamda zikredilebilecek güzel örneklerden birini teşkil etmektedir. Müellifin, kendi hayatını aktardığı bu çalışmasında tahsil hayatını başından itibaren bütün ayrıntılarıyla titizlikle kaleme alması bir ilim erbabının tedris tarihini aydınlatmada oldukça önem arz etmektedir. Müellifin özellikle tahsil hayatına dair zikrettikleri, yaşadığı coğrafya ve devrin geleneksel eğitimini yansıtmaya itibariyle de dikkat çekicidir.

İbn Tolun, devrinin önde gelen âlimlerinden hocası Ebü'l-Mefâhir Abdülkâdir en-Nuaymî'nin (ö. 927/1521) talebi üzerine *el-Fülkü'l-meşhûn'u* kaleme aldığını belirtmiştir.² Keza ilminden çokça faydalandığı bir diğer hocası Cemâlüddîn İbnü'l-Mibred'den (Yûsuf b. Abdülhâdî) (ö. 909/1503) dinlediği tâbiinden Rebîa b. Ebû Abdurrahman'a (ö. 136/753) ait "İlim sahibi bir kimsenin, nefsinin zâyi etmesi kendisine yakışmaz"³ sözü de bu eserin yazımında teşvik edici rol oynamıştır.⁴

1 Örneğin Nevevî hakkında, talebesi İbnü'l-Attâr'ın *Tuhfetü't-tâlibîn fî tercemeti'l-imâm en-Nevevî* ile Sehâvî'nin *el-Menhelü'l-azbû'r-revî fî tercemeti kutbi'l-evliyâ en-Nevevî*; İbn Hâcer hakkında, talebesi Sehâvî'nin *el-Cevâhir ve'd-dürer fî tercemeti şeyhi'l-İslâm İbn Hâcer* ve Süyûtî'nin kendi hayatını anlattığı *et-Tehaddüs bi-ni'metillâh* isimli eserler bu çerçevede yazılmış çalışmalardan sadece bir kaçıdır.

2 İbn Tolun, Şemsüddîn Muhammed b. Ali b. Tolun ed-Dimaşkî, *el-Fülkü'l-meşhûn fî ahvâli Muhammed b. Tolûn*, nşr. Muhammed Hayr Ramazân (Beyrut: Dârü İbn Hazm, 1416/1996), 21.

3 Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmi'u's-Sahîh* (Riyad: Dârü's-Selâm, 1419/1999), "İlim", 21.

4 Bk. İbn Tolun, *el-Fülkü'l-meşhûn*, 24.

II. Şemsüddîn İbn Tolun ed-Dımaşkî: Hayatı ve İlmî Kariyeri

X./XV. asrın önde gelen âlimlerinden olan Şemsüddîn Ebû'l-Fadl Muhammed b. Ali b. Ahmed b. Tolun es-Sâlihî ed-Dımaşkî el-Hanefî, Rebîülevvel 880 (Temmuz 1425) yılında Dımaşk'ın Kâsiyûn dağı eteklerinde kurulu Sâlihiyye mahallesinde dünyaya gelmiştir.⁵ İbn Tolun, ticaretle ve bazı fertleri ilimle iştigal eden bir Türk ailesine mensuptur. Nitekim kendisi de daha yürüme çağına girmedığı bir vakitte vebadan kaybettiği annesi Ezdân hanımın, Türkçe lisanını gayet güzel konuşan Anadolu bir kadın olduğunu belirterek asıllarının Türk olduğunu vurgulamıştır.⁶ Annesini kaybettikten sonra babası Ali b. Ahmed (ö. 911/1505) başta olmak üzere amcası Cemâlüddîn Yûsuf (ö. 937/1530), dedesi Şemsüddîn Muhammed (Ahmed) (ö. 887/1482) ve onun anne bir kardeşi Hâce⁷ (Hoca) Burhanüddîn b. Kindîl'in (ö. 887/1482) terbiye ve himâyesinde yetişmiştir.⁸

a. Tahsil Hayatı

Müntesibi olunan aile veya çevrenin ilimle meşguliyeti, bir ferdin tedris hayatını doğrudan etkilemektedir. Zira ilmiye sınıfına mensup aileler, çocuklarının eğitimi üzerinde hassasiyetle durmuş ve bu çerçevede büyük bir mesai harcamışlardır. Bu sebeple İslâm tarihinde şöhret bulmuş pek çok ilim adamı, bu şöhretlerini önemli oranda içinde yetiştikleri ilmî muhite borçludur.

Bu bağlamda İbn Tolun'un da eğitim ve terbiyesinde ailesinin özellikle amcası Cemâlüddîn Yûsuf'un önemli rolü olduğu anlaşılmaktadır. Hakkında pek fazla bilgi bulunmayan babası Ali b. Ahmed'in pamuk ticaretiyle uğraştığı⁹ bilinmekle birlikte ilimle bağının ne düzeyde olduğuna dair net bir şey söylemek mümkün değildir. Bununla birlikte babasının, İbn Tolun'u ticaretle uğraşmaya teşvik etmesi¹⁰ onun ilimden sarfı nazar etmesini istediği anlamına gelmemektedir. Anlaşılan o ki baba, oğlunun, rızkını resmî bir kurumdan alacağı maaşla değil de ticaretten kazanmasını arzulamaktadır. Nitekim bu çerçevede ona Ebû Şâme

5 İbn Tolun, *el-Fülkü'l-meşhûn*, 27; Gazzî, Necmüddîn Muhammed b. Muhammed el-Gazzî, *el-Kevâkibü's-sâ'ire bi-a'yâni'l-mi'eti'l-âşire*, nşr. Halil Mansûr (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1418/1997), 2: 51; İbnü'l-İmâd, Abdülhay b. Ahmed ed-Dımaşkî, *Şezerâtü'z-zehab fi ahbâri men zehab*, nşr. Abdülkâdir el-Arnaût-Mahmûd el-Arnaût (Dımaşk: 1414/1993), 10: 428.

6 İbn Tolun, *el-Fülkü'l-meşhûn*, 27.

7 Bu unvan, Türkiye ve İran başta olmak üzere çeşitli İslâm merkezlerinde ticâret, mâliye, eğitim, bürokrasi gibi alanlarda muhtelif meslek erbabı hakkında kullanılmaktadır. Bk. "Hoca", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 18: 186-187.

8 İbn Tolun, *el-Fülkü'l-meşhûn*, 27.

9 İbn Tolun, *Mut'atü'l-ehân mine't-Temettu' bi'l-ikrân beyne terâcimi's-şü'yûh ve'l-akrân*, der. Haskefi Ahmed b. Muhammed el-Haskefi, nşr. Salâhüddîn Halil eş-Şeybânî (Beyrut: Dârü Sâdir, 1999), 1: 501.

10 İbn Tolun, *el-Fülkü'l-meşhûn*, 161.

el-Makdisî'nin (ö. 665/1267) ticareti övmeye dair söylediği *el-Filâhetü'r-râiyye*¹¹ isimli kasideyi okuması¹² bunun bir göstergesidir.

Amca Cemâlüddîn Yûsuf ise devrin önde gelen Hanefî âlimlerinden olup Dârüladl'de müftülük ve Hanefî kadılığı vazifesini üstlenmiştir.¹³ İbn Tolun, önceleri ticaretle uğraşıp daha sonra ilme yönelen amcasının, öğrenim hayatı üzerinde etkili olduğunu dolayısıyla onun izinde gittiğini ifade etmiştir.¹⁴ Emeviyye Camii'nin yanı sıra pek çok medresede ders veren Cemâlüddîn'in, arûz, meânî, beyân, kelâm, usûl ve mantık alanında Osmanlı âlimlerinden ders almış olması¹⁵ Osmanlı ulemâsıyla iletişim halinde olduğunu göstermektedir. Nitekim Osmanlı âlim ve münevverlerinden Müftî Şeyh lakaplı Abdülkerîm el-Kâdirî,¹⁶ (ö. 951/1544) Şâm bölgesinde Hanefî mezhebinde onun gibisinin görülmediğini söyleyerek Cemâlüddîn'i övmüştür.¹⁷

Devrin âdeti gereği çocuklar âkil bâliğ olduklarında yazı yazma, okuma ve hesaplama gibi temel eğitimin verildiği mekteplere gönderilmekteydi. İbn Tolun da ilk olarak hat ve yazı sanatını öğrenmek maksadıyla evinin yakınındaki Hâcibiyye Medresesi¹⁸ müstemilatında yer alan mektebe gittiğini zikretmektedir.¹⁹ Akabinde Kur'ân-ı Kerîm eğitimi için gittiği Asâkire Mescidi diye tanınan Kevâfî Mescidi'ndeki²⁰ mektepte 21 Ramazan 887 (3 Kasım 1482) tarihinde yedi yaşında hafızlığını tamamlamıştır. Yine devrin bir geleneği olarak hıfzını tamamlayan talebeler için pek çok ilim adamının da katıldığı merasimler düzenlenir ve bu merasimlerde talebe, hıfzını başarıyla bitirdiğini göstermek maksadıyla orda hazır bulunanlara teberrüken namaz kıldırırdı.²¹ İbn Tolun

11 Şâm'da görev yaptığı medresedeki resmî görevinden ayrılarak geçimini ziraatle temin etmeye başlayan Ebû Şâme, ticâretin en helal kazanç yolu olduğunu belirtmek amacıyla sözü edilen 108 beyitlik kasideyi kaleme almıştır. Bk. Ebû Şâme, Abdurrahman b. İsmâil el-Makdisî, *el-Müzeyyel 'ale'r-Ravzateyn*, nşr. İbrahim ez-Ziybek (Beyrut: Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1431/2010), 2: 182-187.

12 İbn Tolun, *el-Fülkü'l-meşhûn*, 161.

13 İbn Tolun, *el-Fülkü'l-meşhûn*, 27; Ahmet Kavas, "İbn Tolun, Şemseddin", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 20: 415.

14 İbn Tolun, *el-Fülkü'l-meşhûn*, 161.

15 İbn Tolun, *Mut'atü'l-ehzân mine't-Temettu' bi'l-ikrân*, 2: 843.

16 Taşkôprizâde, Ebü'l-Hayr Ahmed Efendi, *eş-Şekâiku'n-nu'mâniyye fî ulemâi'd-devleti'l-Osmâniyye* (Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 1395/1975), 314.

17 Gazzî, *el-Kevâkibü's-sâ'ire*, 2: 257; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 10: 318.

18 Hâcibiyye Medresesi hakkında bk. Nuaymî, Abdülkâdir b. Muhammed en-Nuaymî, *ed-Dâris fî târihi'l-medâris*, nşr. İbrahim Şemsüddîn (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1410/1990), 1: 383-384; İbn Tolun, *el-Kalâidü'l-cevheriyye fî târihi's-Sâlihiyye*, nşr. Muhammed İbrahim el-Hüseyn (Ammân: Ervika li'd-Dirâsât ve'n-Neşr, 1434/2013), 1: 136-140; Ulebi, Ekrem Hasan el-Ulebi, *Hitatü Dimaşk* (Dimaşk: Dârü't-Tibâ, 1410/1989), 183-184.

19 İbn Tolun, *el-Fülkü'l-meşhûn*, 28.

20 Bu mescid hakkında bk. İbn Tolun, *el-Kalâidü'l-cevheriyye*, 1: 483-484.

21 Muhammed Kemâlüddîn İzzüddîn, *el-Hareketü'l-ilmîyye fî Mısır fî devleti'l-Memâliki'l-*

da bu geleneğe uyarak hıfzını ikmâl ettiğinde içlerinde Hanefî âlimlerinden Şeyhülislâm Zeynüddîn İbnü'l-Aynî diye meşhur Abdurrahman b. Ebû Bekr (ö. 893/1487) ve Şemsüddîn Muhammed b. İsa el-Bağdâdî'nin (ö. ?) de bulunduğu ulemâya namaz kıldırıldığını dile getirmiştir.²²

İbn Tolun'un yaşadığı Dımaşk'ta genel itibariyle Şafilik hâkim mezhep olmasına rağmen şehrin Sâlihiyye mahallesinde Hanbelî mezhebi yoğunlukta idi. Mezhep açısından böylesi bir ortama rağmen İbn Tolun'un Hanefiliği tercih etmesinde, amcası Cemâlüddîn Yûsuf'un etkisi olmuştur.²³ Böylece her ilim adamı gibi İbn Tolun da kendi mezhebinin fıkım öğrenmekle tedris hayatına devam etmiştir.

b. Ezberlediği Kitaplar

Kur'ân hıfzının ardından ilim talipleri, tedris hayatlarının ileriki safhalarında üst seviyedeki metin ve kitapların okunması ve anlaşılmasında kendilerine kolaylık sağlaması amacıyla bir ilmin meselelerini muhtasar şekilde ele alan temel metinleri ezberlerdi.²⁴ Kolay ezberlenmesi açısından genellikle manzum ve kafiyeli olan söz konusu metinler, daha sonra devrin meşâyihüne arz²⁵ edilirdi. Nitekim manzum metinlerden *elfiyye* literatürü ilmî çevrelerce büyük ilgi görmüştür. Örneğin Arap gramerinde İbn Mâlik et-Tâî (ö. 672/1274) ve hadis ilminde Zeynüddîn el-İrâkî (ö. 806/1404) ile Süyûtî'nin (ö. 911/1505) *Elfiyye*'leri zikre değer olup uzun yıllar talebeler tarafından ezberlenmiştir.

İbn Tolun, Abdullah b. Mahmûd el-Mevsilî'nin (ö. 683/1284) Hanefî mezhebinde "mütûn-i erbaa" olarak bilinen dört temel eserden biri olan *el-Muhtâr li'l-fetvâ* isimli eserini ezberleyerek Emeviyye Camii'nde ders veren hocası Zeynüddîn İbnü'l-Aynî'ye arz ettikten sonra usûlü fıkhıta Ebû'l-Berekât en-Neseî'nin (ö. 710/1310) *Menârü'l-envâr*, nahivde İbn Mâlik'in *el-Elfiyye*, İbn Âcurrûm'un (ö. 723/1323) *el-Mukaddimetü'l-Âcurrûmiyye*, Ahmed b. Muhammed el-Übbezî'nin (ö. 860/1454) *Kitâbü'l-Hudûd* ile İbnü'l-Cezerî'nin (833/1429) *el-Mukaddimetü'l-Cezeriyye* isimli eserleri de hıfzederek 894/1489 yılında henüz 14 yaşlarında iken hocalarına arz etmiştir. Zikredilen eserlerin hıfzının ardından

Çerâkise (doktora tezi, Kahire, 1989), 52-53; Halit Özkan, *Memlûklerin Son Asrında Hadis* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2012), 38.

22 İbn Tolun, *el-Fülkü'l-meşhûn*, 28.

23 İbn Tolun, *Nakdû't-tâlib li-zeğâli'l-menâsıb*, nşr. Muhammed Ahmed Dehmân (Beyrut: Dârü'l-Fikri'l-Muâsır 1412/1992) (nâşirin girişi), 11.

24 Jonathan Berkey, *Ortaçağ Kahire'sinde Bilginin İntikali*, çev. İsmail Eriş (İstanbul: Klasik Yayınları, 2009), 43.

25 Talebenin, (bir hadisi veya metni) ezberinden veya kitaptan hocaya okumasına arz denir. Bk. Süyûtî, Abdurrahman b. Ebû Bekr es-Süyûtî, *Tedribu'r-râvi fi şerhi Takrîbi'n-Nevevî*, nşr. Bedî Seyyid el-Lehhâm (Dımaşk: Dârü'l-Kelimi't-Tayyib, 1426/2005), 1: 416; Nüreddîn İtr, *Menhecü'n-nakd fi ulûmi'l-hadis* (Dımaşk: Dârü'l-Fikr, 1427/2006), 214.

bu sefer belâgat ilminde Celâlüddîn el-Kazvîni'nin (ö. 739/1338) *Telhisü'l-Miftâh*, mantıkta el-Kâtîbî'nin (ö. 675/1277) *eş-Şemsiyye*, ulûmü'l-hadiste Zeynüddîn el-İrâkî'nin *et-Tebîra ve't-tezkire (el-Elfiyye)*, kıraatta Şâtîbî'nin (ö. 590/1194) *Hirzül-emânî (eş-Şâtîbiyye)* ile İbnü'l-Cezerî'nin *ed-Dürre*'sini ezberleyip bazı hocalarına arz etmiştir.²⁶

İbn Tolun, hıfzındaki kitapları hocalarına arz ettiğinde hocalarının kendisine verdikleri onay kayıtlarını da *el-Fülkü'l-meşhûn*'da zikretmeyi ihmal etmemiştir. Meselâ bu âlimlerden Dımaşk kâdilkudâtlığı yapmış Şihâbüddîn İbnü'l-Furfûr eş-Şafî'nin (ö. 911/1505)²⁷ onay kaydı şu şekildedir: “İbn Tolun diye meşhur Şemsüddîn Muhammed isimli güzide, zeki, kabiliyetli bu çocuk ezberinden lafzi tahrif etmeden ve bozmadan bana arz etti. Allah onu rızasına nail eylesin ve ona her hayırdan bir pay versin.”²⁸

c. Tahsil Ettiği İlimler ve Hocaları

Bizzat kendisinin de belirttiği üzere İbn Tolun, kıraat, tefsir, fıkıh, hadis, tasavvuf, târih, lûgat, sarf, nahiv, meânî, bedî', arûz, hesap, tıp, astronomi, matematik ve geometri başta olmak üzere 38 ilim dalında eğitim almıştır. Ayrıca söz konusu ilim dalları kapsamına girip de sayısı bunlarla birlikte 72'yi aşan daha başka ilimlerden de öğrenim gördüğünü ifade etmiştir. Tahsil ettiği ilimleri ve buna dair hocalarını *el-Lü'lüü'l-manzûm*²⁹ isimli çalışmasında bir araya getirdiğini, merak edenlerin detaylı bilgiyi ilgili eserinde bulabileceklerini *el-Fülkü'l-meşhûn*'da zikretmektedir.³⁰

Hanefilik-Mâtûridilik çizgisinde öğrenim gören İbn Tolun'un okuduğu kitaplardan, döneminde İslâm coğrafyasında Hanefî-Mâtûridî ekolünde ilmi çevrelerce hangi eserlere rağbet edildiğini anlayabilmek mümkündür. Nitekim onun okuduğu telifâtın büyük bir kısmı Osmanlı ve dolayısıyla Anadolu'daki âlimlerin temel kaynakları arasında yer alıp medreselerde yıllarca ders kitabı olarak okutulmuştur. Meselâ Teftâzânî'nin (ö. 792/1390) *Şerhü'l-Akâidi'n-Nesefiyye*'si kelâm sahasında Osmanlı medreselerinin vazgeçilmez kitapları arasında yer almakta ve kelâm ilmine dair icâzetin bu eserden verilmeye başlandığı bilinmektedir.³¹

26 İbn Tolun, *el-Fülkü'l-meşhûn*, 28-32.

27 Bk. Gazzî, *el-Kevâkibü's-sâ'ire*, 1: 143-147; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 10: 71-72.

28 İbn Tolun, *el-Fülkü'l-meşhûn*, 30.

29 Bu eserin yazma nüshası The British Library'de bulunmaktadır. İlgili nüshaya ulaşmak için bk. https://archive.org/details/alturki22_gmail_20180405 (eriş. tar. 25 Eylül 2019).

30 İbn Tolun, *el-Fülkü'l-meşhûn*, 52-53.

31 Osman Demirci, *Osmanlı Medreselerinde Kelâm Öğretimi* (doktora tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2012), 415-434; M. Sait Yazıcıoğlu, “XV. ve XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreselerinde İlm-i Kelâm Öğretimi ve Genel Eğitim İçindeki Yeri”, *İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi*, sy. 4 (1980): 274. Osmanlı

İbn Tolun, amcası Cemâlüddîn İbn Tolun başta olmak üzere Sa'düddîn İbnü'd-Deyrî (ö. 867/1463), Şihâbüddîn Ahmed İbnü'l-Mecdî (ö. 850/1446), Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed es-Sâlihî (ö. 893/1488), İzzüddîn İbnü'l-Hamrâ (ö. 894/1489) Burhânüddîn İbrahim İbnü'l-Kutb (ö. 898/1492), Nâsırüddîn İbn Züreyk (ö. 900/1495), Cemâlüddîn İbnü'l-Mibred, Ebü'l-Feth Muhammed b. Muhammed el-Mizzî (ö. 906/1501), Şihâbüddîn Ahmed b. Abdullah el-Askerî (ö. 912/1506), Burhânüddîn İbrahim b. Avn el-Haneî (ö. 916/1510), Alâüddîn İbn Melik el-Hamevî (ö. 917/1511), Necmüddîn İbn Müflih (ö. 919/1514), Şemsüddîn İbn Ramazân (ö. 922/1516), Molla Abdünnebi el-Mağribî (ö. 923/1517), Abdülkâdir en-Nuaymî, Takiyyüddîn İbn Kâdi Aclûn (ö. 928/1522), Zeynüddîn Arefe b. Muhammed el-Varrâk (ö. 930/1524), Şemsüddîn İbn Mekki (ö. 938/1532) Şemsüddîn Muhammed b. Ebu'l-Feth es-Sûfî (ö. 950/1543)³² gibi devrin önde gelen pek çok isminden ders almıştır.

Hocaları arasında Hatice bint Abdülkerim el-Urmeviyye (ö. 899/1493), Aişe bint Yûsuf el-Bâûniyye (ö. 922/1517) Fâtıma bint Halîl (ö. 873/1469), Aişe bint. Muhammed b. Ahmed es-Sâlihiyye (ö. 906/1501) gibi ilimle temayüz etmiş kadınlar da bulunmaktadır.³³ İbn Tolun ayrıca çok sayıda hocadan icâzet almıştır. Nitekim ders aldığı hocalarının bazısı bir, bazısı ise birkaç defa kendisine icâzet verdiğini belirtmiştir. Ne var ki İbn Tolun, bir ciltte topladığını belirttiği söz konusu icâzetleri -pek azı müstesna- fitnetü'l-Gazzâliyye diye isimlendirdiği Osmanlı'nın Şam beylerbeyi Canbirdi Gazâlî'nin (ö. 927/1521) isyan edip Şâm'ı kuşatması esnasında kaybetmiştir.³⁴

Dîni İlimlere Dair Okuduğu Eserler

Kıraat ve Tefsir: Kur'ân-ı Kerim'i eş-Şâtıbiyye tarikiyle yedi kıraat üzere okuyup ed-Dürre tarikiyle yedi kıraati ona tamamlayan İbn Tolun,³⁵ tefsir ilminde ise Süyûtî'nin *el-İtkân* ve Zemahşerî'nin (ö. 538/1144) *el-Keşşâf*'ından Fâtiha sûresinin tefsiri ile Fethullah eş-Şirvânî'nin (ö. 891/1486) *Tefsîrû Âyeti'l-kürsî*'sini okumuştur.³⁶

Hadis: İmâm Şâfiî'nin (ö. 204/820), aynı anda hadis ve fıkhıta derinleşmenin

---

medreselerinde okutulan eserler hakkında geniş bilgi için bk. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlimiye Teşkilâtı* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988); Mefail Hızlı, "Osmanlı Medreselerinde Okutulan Dersler ve Eserler" *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1/17 (2018).

32 İbn Tolun, *el-Fülkü'l-meşhûn*, 41-42; Gazzî, *el-Kevâkibü's-sâ'ire*, 2: 51; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 10: 428; Kavas, "İbn Tolun, Şemseddin", 415.

33 İbn Tolun, *el-Kalâidü'l-cevheriyye* (nâşirin girişi), 1: 13.

34 İbn Tolun, *el-Fülkü'l-meşhûn*, 53. İbn Tolun'un hocalarından aldığı icâzet örnekleri için bk. *el-Fülkü'l-meşhûn*, 53-55; Muhammed Mutî' el-Hâfız, *Nevâdirü'l-icâzât ve's-semâ'ât* (Dımaşk: Dârü'l-Fikr, 1419/1988).

35 İbn Tolun, *el-Fülkü'l-meşhûn*, 32-34.

36 İbn Tolun, *el-Fülkü'l-meşhûn*, 45-46.

güçlüğüne dikkat çektiğini belirten İbn Tolun, benzer şekilde Hatîb el-Bağdâdî'nin de (ö. 463/1071) hadis ilmiyle birlikte başka ilimleri öğrenmeye kalkışmanın hadis ilminde derinleşmeyi olumsuz etkileyeceğini dile getirdiğini nakleder. İbn Tolun, bu düşünceden hareketle kendini tamamen hadis ilmine adayıp mesaisini bu alana yoğunlaştırdığını ifade ederek hayatında hadis ilminin ayrı bir yeri ve önemi olduğunu vurgulamıştır.³⁷

Hadis ilminde 500 kadar hocadan ders aldığını dile getiren İbn Tolun, bu sahada bir benzerini görmediği ve âlicenâb büyük bir muhaddis diye tavsif ettiği İbn Züreyk diye tanınan Nasîrüddîn Ebü'l-Bekâ Muhammed b. Ebü Bekr'den çokça istifade etmiştir. Onun İbn Züreyk'e duyduğu bağlılığın arkasında, hocasının kendisine gösterdiği şefkat, muhabbet, ilgi ve ihtimamın yer aldığı anlaşılmaktadır.³⁸ İbn Tolun, adına bir meşyaha kaleme aldığını söylediği İbn Züreyk'ten yaklaşık 10 yıl boyunca 700 cüz kadar hadis okuduğunu, ayrıca Buhârî ile Müslim'in *es-Sahih*; İbn Mâce, Ebü Davûd, Tirmizî ile Nesâî'nin *es-Sünen*; Ebü Hanîfe, Şâfiî ile Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned*; İmâm Mâlik'in *el-Muvatta'* isimli eserlerini ve daha pek çok kitabı kıraat ettiğini belirtmiştir.³⁹ İbn Tolun, otobiyografisinde hocası İbn Züreyk'in seyahat ettiği yerlere, hadis dinlediği hocalarına ve kimlerden icâzet aldığına genişçe yer vermiştir.⁴⁰ İbn Hâcer'in (ö. 852/1449) *Nuhbetü'l-fiker* ile şerhi *Nüzhetü'n-nazar*; Zeynüddîn el-İrâkî'nin *el-Elfiyye* ve bu esere dair Zeynüddîn İbnü'l-Aynî'nin yaptığı şerhi okuyan İbn Tolun, sadece rivâyetü'l-hadis ilmine değil dirâyetü'l-hadîse de ehemmiyet verdiğiine dikkat çekmiştir.⁴¹

Fıkıh: İbn Tolun'un fıkıh ve usûl-i fıkıhta okuduğu eserler arasında Ebü'l-Berekât en-Nesefî'nin *Kenzü'd-dekâik*⁴² ve *Menârü'l-envâr*, İbn Melek'in (ö. 811/1428) *Şerhu Menâri'l-envâr*, Mansûr b. Ahmed el-Hârizmî'nin (el-Kââni) (ö. 775/1373) *Şerhü'l-Muğni*, Sadrüşşeria'nın (ö. 747/1346) *et-Tavzih*,⁴³ Sirâcüddîn es-Secâvendî'nin (ö. 596/1200) *el-Ferâizü's-Sirâciyye*, Muhsin-i Kayserî'nin (ö. 761/1360) *Câmi'u'd-dürer*, Zeynüddîn Arefe b. Muhammed el-Varrâk el-Urmevî'nin (ö. 930/1524) *et-Turûku'l-vâzihât fi ameli'l-menâsihât*,⁴⁴ Zeynüddîn Kâsım İbn Kutluboga el-Misrî'nin (ö. 879/1474) *Şerhü Mecma'u'l-bahreyn*, Ekmelüddîn el-Bâbertî'nin (ö. 786/1384) *Muhtasarü Hikmeti'l-furûz*,⁴⁵ Abdullah b. Mahmûd el-Mevsilî'nin *el-Muhtâr li'l-fetvâ*, Ebü'l-Abbâs İbnü's-Sââtî'nin (ö.

37 İbn Tolun, *el-Fülkü'l-meşhûn*, 34.

38 İbn Tolun, *el-Fülkü'l-meşhûn*, 34-35.

39 İbn Tolun, *el-Fülkü'l-meşhûn*, 35.

40 İbn Tolun, *el-Fülkü'l-meşhûn*, 36-41.

41 İbn Tolun, *el-Fülkü'l-meşhûn*, 43.

42 İbn Tolun, *el-Fülkü'l-meşhûn*, 52.

43 İbn Tolun, *el-Fülkü'l-meşhûn*, 44.

44 İbn Tolun, *el-Fülkü'l-meşhûn*, 48-49.

45 İbn Tolun, *el-Fülkü'l-meşhûn*, 49.

694/1295) *Mecma' u'l-bahreyn*, Burhânüddin el-Merğînânî'nin (ö. 593/1197) *el-Hidâye*⁴⁶ isimli eserleri bulunmaktadır.

Kelâm: Teftâzânî'nin (ö. 792/1390) *Şerhü'l-Akâidi'n-Nesefiyye* ve bu eserin Şemsüddin Ahmed b. Mûsâ el-Hayâlî (ö. 875/1470) tarafından yapılan *Hâşiye alâ Şerhi'l-Akâidi'n-Nesefiyye* isimli hâşiyesi ile Mahmûd b. Abdurrahman el-İsfahânî'ye (ö. 749/1349) ait *Şerhü't-Tavâli'*, İbn Tolun'un kelâm ilminde okuduğu kitaplardandır.⁴⁷

Tasavvuf: Tasavvufî bir yönü de olan İbn Tolun, dönemin mutasavvıf hocalarından bu alanda dersler almış ve onların elinden tasavvuf hırkası giymiştir. Bu bağlamda Ebü'l-Feth Muhammed b. Muhammed el-Mizzî'nin (ö. 906/1501) *İbtiğâü'l-kurbe bi'l-libâs ve's-suhbe*, Cemâlüddin İbnü'l-Mibred'in *Sıdku't-teşevvüf ilâ ilmi't-tasavvuf* ve *Bed'ü'l-'ulke bi-lubsi'l-hirke* ile Şihâbüddin es-Sühreverdî'nin (ö. 632/1234) *Avârifü'l-maârif*'ini okumuştur.⁴⁸

Dil, Edebiyat ve Tarih İlimlerine Dair Okuduğu Eserler

Lügat, Sarf ve Nahiv: İlmî disiplinler arasında önemli bir yer iştigal eden dil ve edebiyat ilimleri, İbn Tolun'un uzmanlık alanlarındandır. O, lügat alanında Süyûtî'nin *el-Müzhir*, Sarf ilminde Teftâzânî'nin *Şerhü Tasrifü'l-İzzî* ile Ahmed b. Hasan el-Çârperdi'nin (ö. 746/1346) *Şerhü's-Şâfiyye*,⁴⁹ Nahiv alanında ise Süyûtî'nin *el-İktirâh*, İbn Âcurrûm'un *el-Mukaddimetü'l-Âcurrûmiyye*, Şemsüddin el-Busravî'nin (ö. 871/1467) *Kavâidü'l-Busraviyye*, Ebü Muhammed Kâsım b. Ali el-Harîrî'nin (ö. 516/1122) *el-Mülhatü'l-i'râb*, İbn Hişâm el-Ensârî'nin (ö. 761/1360) *Kavâidü'l-i'râbi'l-kübrâ* ve Şüzûru'z-zeheb, İbn Mâlik'in *el-Elfiyye* ile Bedrüddin Muhammed b. Mâlik'in (ö. 686/1287) bu esere dair şerhi *ed-Dürretü'l-mudiyye*'yi okumuştur.⁵⁰

Arûz ve Kafiye: İbn Tolun, arûz ve kafiye'ye dair Ebü'l-Ceyş el-Endelüsî'nin (ö. 549/1154) *el-Arûzu'l-Endelüsî*, Abdullah b. Osman el-Hazrecî'nin (ö. 627/1230) *el-Hazreciyye* ile Ebü'l-Hasan İbn Berrî'nin (ö. 730/1329) *el-Kâfi* isimli metinleri kıraat etmiştir.⁵¹

Meânî ve Bedî': İbn Tolun, belâgat ilminin dallarından olan meânî ve bedî ilimlerinde Celâlüddin el-Kazvîni'nin *Telhîsü'l-Miftâh*, Teftâzânî'nin *eş-Şerhu'l-Muhtasar* ve *el-Mutavvel*, İbn Hicce'nin (ö. 837/1434) *Şerhu'l-Bedî'iyât* ile aynı müellif tarafından bu eser üzerine yazılmış *Hizânetü'l-edeb* ve *ğâyetü'l-ereb* isimli

46 İbn Tolun, *el-Fülkü'l-meşhûn*, 52.

47 İbn Tolun, *el-Fülkü'l-meşhûn*, 43-44.

48 İbn Tolun, *el-Fülkü'l-meşhûn*, 51.

49 İbn Tolun, *el-Fülkü'l-meşhûn*, 45.

50 İbn Tolun, *el-Fülkü'l-meşhûn*, 44.

51 İbn Tolun, *el-Fülkü'l-meşhûn*, 46.

muhtasarı okumuştur.⁵²

Tarih: Tarih ilmi, İbn Tolun'un en başarılı olduğu alanlardandır. Bu ilimdeki başarısında yine kendisi gibi birer tarihçi olan hocaları Nuaymî ve İbnü'l-Mibred'in büyük katkısı olmuştur. Bu sahada kendisinin de ifade ettiği üzere İbnü'l-Mibred'den Süyûtî'nin *eş-Şemârih fi ilmi't-târih*'ini okumuştur.⁵³

Felsefe, Tıp ve Riyâzî İlimlere Dair Okuduğu Eserler

Mantık: İbn Tolun, sadece dinî ilimlerde tahsil görmemiş aynı zamanda aklî ilimlere de önem vererek bu disiplinlerde çok sayıda kitap mütalaa etmiştir. Bu çerçevede mantık ilminde *er-Risâletü'l-Esiriyye (İsâgûcî)* ile bu eser üzerine kaleme alınmış Hüsâmüddîn Hasan el-Kâtî'nin (ö. 760/1359) *Şerhu İsâgûcî* ve Molla Fenârî'nin (ö. 834/1431) *el-Fevâidü'l-Fenâriyye* isimli şerhleri, Ali b. Ömer el-Kâtibî'nin (ö. 675/1277) *er-Risâletü's-Şemsiyye*'si ile bu esere dair Kutbuddîn er-Râzî'nin (ö. 766/1365) *Tehrîrû'l-kavâidi'l mantıkîyye fi şerhi'r-Risâleti's-Şemsiyye* ve Teftâzânî'nin *Şerhu's-Şemsiyye fi'l-mantık* isimli şerhleri, Kutbuddîn er-Râzî'nin *Şerhü'l-Metâli'*, Hûnecî'nin (ö. 646/1248) *el-Cümel*'ini okumuştur.⁵⁴

Felsefe: Felsefeye dair ise Esîrüddîn el-Ebherî'nin (ö. 663/1265) *Hidâyetü'l-hikme*'si ile Hocazâde Muslihüddîn Efendi'nin (ö. 893/1488) bu kitap üzerine yaptığı *Hâşiye alâ Şerhi Hidâyeti'l-hikme*'sini okumuştur.⁵⁵

Tıp: Fahrüddîn er-Râzî'nin (ö. 606/1210) *Şerhu Külliyyâti'l-Kânûn*, İbnü'n-Nefis'in (ö. 687/1288) *el-Mûcez*, İbnü'l-Kuff'un (ö. 685/1286) *Şerhu Fusûli Ebukrât*, Burhânüddîn Nefis b. Avd el-Kirmânî'nin (ö. 842/1438) *Şerhu'l-Esbâb ve'l-âlamât*, Ebû Bekr er-Râzî'nin (ö. 313/925) *Kitâbü't-Tıbbi'l-Mansûri*; Cemâlüddîn İbnü'l-Mibred'in *et-Tıbbu'n-nebevî* ile Şerefüddîn Mûsâ b. İbrahim el-Yeldânî'nin (ö. 879/1474) *el-Emniyyât fi'l-hummayyât*'ı İbn Tolun'un tıp konusunda okuduğu çalışmalardandır.⁵⁶

Astronomi, Matematik ve Geometri: İbn Tolun bu alanda ise Mahmûd b. Muhammed el-Çağmî'nin (ö. 618/1221) *el-Mûlahhas fi'l-hey'e*, Şemsüddîn Muhammed es-Semerkindî'nin (ö. 702/1303) *Eşkâlü't-te'sis*, Seyyid Şerif el-Cürcânî'nin *Şerhü'l-Mûlahhas* ile *Şerhü Eşkâli't-te'sis*,⁵⁷ İbnü'l-Hâim'in (ö. 815/1412) *el-Lüma' fi'l-hisâb*, *el-Vesîle ilâ sına'ati'l-hevâ'*, *en-Nüzhe* ile *el-Hâvî*; İbnü'l-Bennâ el-Merrâkuşî'nin (ö. 721/1321) *et-Telhis fi'l-hisâb*, Şemsüddîn Muhammed b. Ebu'l-Feth es-Süfi'nin (ö. 950/1543) *eş-Şemsiyye fi'l-a'mâli'l-ceybiyye*, Ebü'l-Abbâs İbnü'l-Mecdi'nin (ö. 850/1447) *Tuhfetü'l-ahbâb fi'l-bâzhenc*

52 İbn Tolun, *el-Fülkü'l-meşhûn*, 47-48.

53 İbn Tolun, *el-Fülkü'l-meşhûn*, 51.

54 İbn Tolun, *el-Fülkü'l-meşhûn*, 45.

55 İbn Tolun, *el-Fülkü'l-meşhûn*, 50-51.

56 İbn Tolun, *el-Fülkü'l-meşhûn*, 46-47.

57 İbn Tolun, *el-Fülkü'l-meşhûn*, 47.

ve *nasbi'l-mihrâb* ile *Keşfü'l-hakâik fi hisâbi'd-derec ve'd-dekâik*, Sibtu'l-Mardîni'nin (ö. 907/1501) *Hisâbü'd-derec ve'd-dekâik bi-cüdûli'n-nisbeti's-sittiniyye* ve İbnü'ş-Şâtır'ın (ö. 777/1375) *Zicü İbni'ş-Şâtır* isimli eserleri okumuştur.⁵⁸

d. Muhtelif Kurumlardaki Görev ve Mansıpları

İbn Tolun'un yaşadığı dönemde İslâm dünyasında, bir talebe ilmî ehliyetini kazanıp hocasından tedaris icâzeti (ders verme onayı) aldıktan sonra artık ders verme yetki ve sıfatını elde etmiş oluyordu. İbn Tolun da hocalarından aldığı icâzetle çok erken yaşlarda hoca olma istihkakını elde ederek ders vermeye başlamıştır. Bu bağlamda bir kısmı idâri bir kısmı ise eğitim-öğretim alanında olmak üzere câmi, medrese, hankah, zâviye, türbe vb. kurumlarda müderrislik, muîdlik, imâm-hatiplik, murakıplık, kütüphane memurluğu gibi çeşitli görevlerde bulunarak ilmî hayatını devam ettirmiştir.

İbn Tolun, Şam bölgesinde Osmanlılar tarafından yapılan kurumlarda da görev almış şahsiyetlerdendir. Nitekim 924/1518 yılı Muharrem ayında, Osmanlı sultanı Yavuz Sultan Selim'in bu bölgede tesis ettiği Selimiye Camii ve Külliyesi'nin imam-hatipliği ile Kur'ân-ı Kerîm hocalığı vazifesini yürütmekle görevlendirilen ilk kişi İbn Tolun'dur.⁵⁹ Şehrin muhtelif kurumlarında uzun bir müddet görev yapan İbn Tolun, en nihayetinde yaşının ilerlemesi ve sıhhatinin el vermeyişi gibi nedenlerden ötürü 946/1539 yılında kendisine teklif edilen Emeviye Camii hatipliğini, 950/1543 yılında ise Dımaşk Hanefî müftülüğü ile Kassâiyye ve Zâhiriyye Cevvâniyye medreselerindeki tedaris görevini kabul etmemiştir.⁶⁰

İbn Tolun'un 926/1520 yılında Süyûfiyye zâviyesi ve Yünüsiyye hankahında yöneticilik, Emeviye Câmii'ne bağlı kütüphanede memurluk ve Demmâğiyye ile Azrâviyye medreselerinde hocalık yapması, eskiden beri câri olduğu üzere bir âlimin aynı anda birden fazla kurumda mansıp sahibi olabileceğini, bunun önünde herhangi bir engelin bulunmadığını göstermektedir. Ayrıca İbn Tolun'un, amcasının görevli bulunduğu bazı kurumlarda zaman zaman aynı mansıbı onunla birlikte yürüttüğü ve genellikle ondan sonra da ilgili kadroya sahip olduğu görülmektedir. Bu durum mansıpların, hocalar tarafından talebeler veya aile fertlerinden biriyle paylaşıldığını veya onlara intikal ettiğini göstermektedir. Nitekim İbn Tolun, Ömeriyye Medresesi'nde görev yapan amcasının⁶¹ 935/1529

58 İbn Tolun, *el-Fülkü'l-meşhûn*, 49-50.

59 İbn Tolun, *el-Fülkü'l-meşhûn*, 63-64.

60 İbn Tolun, *el-Fülkü'l-meşhûn*, 68-69; Kavas, "İbn Tolun, Şemseddin", 415.

61 Genellikle medreseler, yaptıranı tarafından hangi mezhep üzere vakfedildiyse buradaki eğitim de o mezhepten verilirdi. Hanbelî medresesi Ömeriyye'de İbn Tolun ve amcası gibi Hanefî âlimlerin müderrislik görevini üstlenmesi, söz konusu Ömeriyye Medresesi'nin vakfiye şartlarının tarihi süreçte çeşitli sebeplere binaen değiştiğini göstermektedir. Nitekim hicrî VI. asırda Hanbelîler için tesis edilen bu medresede,

yılında medresedeki müderrislik mansıbını kendisine bıraktığını⁶² / نزل لي العم عنه / söyleyerek amcasının bu makamdan kendisi lehine feragat ettiğini belirtmiştir.⁶³ Benzer şekilde amca Cemâlüddin'in Mâridâniyye Medresesi⁶⁴ ile Süyûfiyye Zâviyesi'ndeki⁶⁵ görevlerinden aldığı ücretten belli bir oranda İbn Tolun lehine çekildiği, söz konusu kadroların amca-yeğen arasında paylaşıldığı görülmektedir.

Bu dönemde devlet erkânı, varlıklı ve nüfuzlu kimselerin kurduğu câmi, medrese, dârülhadis, hânkah, zâviye gibi kurumların ihtiyaçları kendilerine tahsis edilen vakıflardan sağlanıyordu. Dolayısıyla ilgili kurumlarda istihdam edilen yönetici, müderris, talebe ve memurların masraf ve maaşları vakıflar tarafından karşılanmıştır. Görevlilere verilen ücret de doğal olarak vakfın gelir düzeyi, görevli personel sayısı gibi çeşitli saiklere bağlı olarak belirlenmekte ve vakıftan vakfa değişkenlik arz edebilmekteydi.⁶⁶ Örneğin, 950/1543 yılında İbn Tolun'a teklif edilen Kassâiyye ve Zâhiriyye medreselerindeki müderrisliği kabul etmesi durumunda, her bir medresedeki görevi için 15'er Osmanlı parası (akçe) verileceği belirtilmiştir.⁶⁷ Benzer şekilde Selimiye Külliyesi'nin 924/1518 tarihli vakfiye metnine bakıldığında hocaya günlük 3; imâm, hatib, müezzîn, nâzır, kâtib ve şeyhe 5; mütevellîye ise 25'er akçe tahsis edildiği görülmektedir.⁶⁸ Aşağıdaki tabloda İbn Tolun'un Dımaşk şehrinde muhtelif yıllarda aldığı görevler ile bu görevleri hangi kurumlarda yürüttüğü gösterilmiştir.

Şâm kadısı Ebü'l-Bekâ Bahâüddin İbn Hiccî'nin (ö. 850/1446) girişimiyle 847/1443 yılında Şafîiler için bir ders halkası kurulması kararlaştırılmıştır. Daha sonra Hanefî ve Mâlikîler için de ders halkaları kurularak dört mezhepten eğitim vermeye başlanmıştır. Bk. İbn Tolun, *el-Kalâidü'l-cevheriyye*, 1: 356-360; Ulebî, *Hitatü Dımaşk*, 244-245; Hâfız, *el-Medresetü'l-Ömeriyye bi-Dımaşk* (Dımaşk: Dârü'l-Fkr, 1421/2000), 277.

62 İbn Tolun, *el-Fülkü'l-meşhûn*, 67.

63 "Nüzûl" diye tabir edilen bu uygulama, bir hocanın başkası lehine mansıbından feragat etmesi veya çekilmesi şeklinde gerçekleşmekle birlikte bu çekilmenin zaman zaman para karşılığında yapıldığı zikredilmektedir. Bk. George Makdisi, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, çev. Ali Hakan Çavuşoğlu-Hasan Tuncay Başoğlu (İstanbul: Gelenek Yayınları, 2004), 252-253, 256; Özkan, *Memlüklerin Son Asrında Hadis*, 99.

64 İbn Tolun, *el-Fülkü'l-meşhûn*, 67.

65 İbn Tolun, *el-Fülkü'l-meşhûn*, 68.

66 Eğitim kurumlarından medreselerin kuruluş ve işleyişi hakkında detaylı bir çalışma için bk. Harun Yılmaz, *Zengî ve Eyyûbi Dımaşk'ında Ulema ve Medrese* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2017).

67 İbn Tolun, *el-Fülkü'l-meşhûn*, 69.

68 Mehmet İnbaşı, "Yavuz Sultan Selim'in Şam'daki Vakfiyesi", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, sy. 16 (2001): 223-224. Ayrıca bk. İbrahim Ceylan, "Yavuz Sultan Selim'in Şam'da Yaptırdığı İlk Osmanlı Vakfı ve Vakfiyesi", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 2 (1986): 159-160.

Görevi	Kurum Adı	Tarih
Kur'ân-ı Kerîm Kıraati	Şihâbiyye Türbesi	901/1496
	Alemiyye Türbesi	
	İzziyye Türbesi	
	Dulâmiyye Medresesi	902/1497
	Si'irriyye (Si'irdiyye) Türbesi	909/1504
	Hâtûniyye Türbesi	
	Ömeriyye Medresesi	
	Emeviyye Câmii	912/1506
	Sultan Selim Külliyesi	924/1518
	Şâhîn eş-Şücâi Türbesi	?
Hadis Kıraati	Hâtûniyye Türbesi	906/1501
	Ömeriyye Medresesi	926/1520
	?	
İmâm-Hatib	Rükniyye Medresesi	901/1496
	Yûnusiyye Hankahı	908/1503
	Süyûfiyye Zâviyesi	
	Sultan Selim Külliyesi	924/1518
Müderris	Mâridâniyye Medresesi	894/1489
	İbnü'l-Aynî Türbesi	912/1506
	Emeviyye Câmii	921/1515
	Azrâviyye Medresesi	926/1520
	Ömeriyye Medresesi	931/1525
Kütüphane Memuru	Emeviyye Câmii	926/1520
	Ömeriyye Medresesi	?
	Hâtûniyye Medresesi	
Yönetici/Nâzır	Menbiciyye Zâviyesi	909/1504
	Süyûfiyye Zâviyesi	926/1520
	Yunûsiyye Hankahı	
	Emeviyye Camii Kütüphanesi	?
Murakıp ve Mubassır	Azrâviyye Medresesi	894/1489
	Mürşidiyye Medresesi	901/1496
Muîd (Asistan) ve Yoklama Sorum.	Mukaddemiyye Cevvâniyye Med.	921/1515
	Cevheriyye Medresesi	909/1504

Tasavvuf Hocası (Şeyh)	Menbiciyye Zâviyesi	909/1504
	Süyûfiyye Zâviyesi	926/1520
	Yunûsiyye Hankahı	
Fakih*	Mâridâniyye Medresesi	891/1486
	Mencükiyye Medresesi	894/1489
	Yeni Câmi	895/1490
	Hâtûniyye Berraniyye Medresesi	902/1497
	Cevheriyye Medresesi	909/1504
	Demmâğiyye Medresesi	926/1520
	Mürşidiyye Medresesi	?
	Cemâliyye Medresesi	
	Şibliyye Cevvâniyye Medresesi	
	Şibliyye Berrâniyye Medresesi	
	Belhiyye Medresesi	
	İzziyye Berrâniyye Medresesi	
	Muîniyye Medresesi	
	Âziziyye Medresesi	
	Mukaddemiyye Berrâniyye Med.	
Alemiyye Medresesi		
İkbâliyye Medresesi		

e. Talebeleri ve Eserleri

Emeviyye Câmii hatiplerinden Şihâbüddîn Ahmed et-Tibî (ö. 981/1573), Dımaşk Hanefî müftülerinden Muhammed b. Muhammed el-Behnesî (ö. 987/1579), Zeynüddîn Ömer b. Sultân (ö. 949/1542), Anadolu âlimleri arasında Küçük Ali diye şöhret bulmuş Eşrefiyye Dârülhadisi hocalarından Alâüddîn Ali b. İsmâil (ö. 971/1564) ve Şeyhü'l-İslâm İsmâil b. Ahmed en-Nablusî (ö. 993/1585)⁶⁹ gibi her biri İslâmî ilimlerde şöhret bulmuş çok sayıda ilim adamı İbn Tolun'dan ders almıştır.

Ömrünü tedris ve telifle geçirmesi, İbn Tolun'a İslâm tarihinin çok yönlü ve en velüd şahsiyetlerinden biri olma vasfını kazandırmıştır. Kaynaklar, kendi

* Bu vazife gerek talebe seviyesinde gerekse uzman seviyesinde fıkıhla iştiğal edip çeşitli kurumlarda fıkıh dersi veren kimse için kullanılır. Âlimler, genellikle prestiji daha yüksek bir vazifede görev alamadıklarında bu tarz görevi üstlenebiliyorlardı. Bk. İbn Tolun, *el-Kalâidü'l-cevheriyye fî târihi's-Sâlihiyye*, nşr. Muhammed Ahmed Dehmân (Dımaşk: Matbûatu Mecma'i'l-Lugati'l-Arabiyye, 1401/1980) (nâşirin girişi), 1: 23-24
69 Gazzî, *el-Kevâkibü's-sâ'ire*, 2: 52; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 10: 429; Kavas, "İbn Tolun, Şemseddin", 415.

hattıyla çok sayıda kitap yazdığını, ayrıca her cüzü çok sayıda eser içeren 60 cüzlük bir *Ta'likât*'ının olduğunu zikrederek bu yönüyle İbn Tolun'u hocası Süyûtî'ye benzetmişlerdir.⁷⁰ Nitekim Mısır'ın yakın dönem edip, araştırmacı ve tarihçilerinden Ahmed Teymur Paşa'nın (ö. 1349/1930), onu Şam'ın Süyûtî'si diye tarif ettiği zikredilmektedir.⁷¹ Bizzat İbn Tolun'un listesini verdiği tahrir, tasnif, telif, ihtisar, şerh gibi muhtelif türlerdeki eserlerinin sayısı 726'dır.⁷² Ne var ki bu devasa telifâtın sadece bir kısmı günümüze intikal edebilmiştir.

İbn Tolun, dinî ilimlerden akli ilimlere kadar geniş bir sahayı kapsayacak şekilde eser kaleme almış ender şahsiyetlerdendir. Bunlar arasında özellikle Şam bölgesi hakkında yazdığı eserler büyük bir kıymeti haizdir. Zira bir kısmı kendi gözlemlerine dayanan bu çerçevedeki çalışmalarının, bölgenin tarihini, medeniyet ve kültürünü aydınlatmada önemli bir kaynak değeri taşıdığını belirtmek gerekir.

İbn Tolun'un eserlerinden bazıları şunlardır: *el-Erbaûn fî fazli'r-rahmeti ve'r-râhimîn, İ'lâmü'l-verâ bi-men vüllîye nâiben mine'l-Etrâk bi-Dımaşki-ş-Şâmi'l-kübrâ, İ'lâmü's-sâilîn an kütübi seyyidi'l-mürselîn, el-Kalâidü'l-cevheriyye fî târihi's-Sâlihiyye, el-Menhelü'r-revî fî't-tıbbi'n-nebevî, Müfâkehetü'l-hillân fî havâdisi'z-zamân, et-Temettü' bi'l-ikrân beyne terâcimi-ş-şüyûh ve'l-akrân, es-Sağrû'l-Bessâm fî zikri men vüllîye kazâe-ş-Şâm, eş-Şezerâtü'z-zehebiyye fî terâcimi'l-eimmeti'l-İsnâ 'aşeriyye inde'l-İmâmiyye eş-Şezretü fî'l-ehâdisi'l-müştehire.*⁷³

f. Vefatı

İlim ve telifle dolu bir hayatın ardından 11 Cemâziyelevvel 953 (10 Temmuz 1546) tarihinde vefat eden İbn Tolun, Kâsiyûn dağı eteklerindeki aile kabristanında amcası Cemâlüddîn İbn Tolun'un yanına defnedilmiştir.⁷⁴ Gerek müellifin *el-Fülkü'l-meşhûn*'unda aile hayatından bahsetmemiş olması gerekse Necmüddîn el-Gazzî (ö. 1061/1651) ve İbnü'l-İmâd (ö. 1089/1679) gibi tarihçilerin, onun vefat ettiğinde ardında bir eş veya çocuk bırakmadığına dair kayıtları, çok sayıda araştırmacıyı İbn Tolun'un hiç evlenmediği yanılığısına

70 Gazzî, *el-Kevâkibü's-sâ'ire*, 2: 51-52; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 10: 428.

71 Muhammed Mustafa Ziyâde, *el-Müerrihûne fî Mısır* (Kahire: Lecnetü't-Te'lif ve't-Tercüme ve'n-Neşr, 1949), 78.

72 Bu liste için bk. İbn Tolun, *el-Fülkü'l-meşhûn*, 73-142. İbn Tolun'un *el-Fülkü'l-meşhûn*'unu neşreden araştırmacılardan Muhammed Hayr, başka kaynaklardan tespit ettiği 27 eserle bu sayıyı 753'e çıkarmış ve müellifin ilgili kitabına eklemiştir. Bk. İbn Tolun, *el-Fülkü'l-meşhûn*, 145-148.

73 Bk. Kehhâle, Ömer Rıza, *Mu'cemü'l-müellifîn* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1414/1993), 3: 540; Zirikli, Muhammed Hayrüddîn ez-Zirikli, *el-A'lâm* (Beyrut: Dârü'l-İlm li'l-Melâyin, 2002), 6: 291; Münecid, Selâhaddîn el-Münecid, *Mu'cemü'l-müerrihine'd-Dımaşkiyyin* (Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Ced'id, 1398/1978), 290-298; Kavas, "İbn Tolun, Şemseddin", 415-416.

74 Gazzî, *el-Kevâkibü's-sâ'ire*, 2: 53; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 10: 429.

sevk etmiştir.⁷⁵ Oysa ki Ahmed b. Muhammed el-Haskefi'nin (ö. 1003/1595), *Mut'atü'l-ehzân mine't-Temettu' bi'l-ikrân beyne terâcimi's-şüyüh ve'l-akrân* ismiyle derlediği İbn Tolun'a ait eserden, Sittülulemâ Hatice (ö. 920/1514), Aişe (ö. 943/1536) ile Osman (ö. 938/1532)⁷⁶ adında İbn Tolun'un üç çocuğu olduğu bilgisine ulaşılmaktadır. Ne var ki baba henüz hayatta iken tüm çocukların vefat etmesinin böyle bir algının oluşmasına sebebiyet verdiği anlaşılmaktadır.

İbn Tolun hem ilmî hüviyeti hem de şahsiyeti itibariyle büyük itibar görmüş şahsiyetlerdendir. Henüz küçük yaşlarda iken çalışkanlığı, keskin zekâsı ve hıfzı sayesinde hocalarının dikkatini üzerine çekmeyi başarmıştır. Nitekim kıraat dersi aldığı hocalarından Yahyâ b. Abdullah el-İrbidî (ö. 922/1517), İbn Tolun'a verdiği icâzette onun, gecesini gündüzüne katarak ilim tahsil etmedeki cehd ve gayretinden hayranlıkla bahsetmiştir.⁷⁷ Abdünnebî el-Mağribî, Bedrüddîn Muhammed b. Muhammed (ö. 984/1576), Şihâbüddîn Ahmed b. Ahmed et-Tibî (ö. 979/1572), Şemsüddîn Muhammed b. Ali el-Hamevî (ö. 954/1547) gibi akranları ve talebelerinden pek çok ilim adamı İbn Tolun'a medih içerikli şiir ve mektup yazmışlardır.⁷⁸ Târihçi ve biyografi âlimlerinden Necmüddîn el-Gazzî ile İbnü'l-İmâd ise târih, nahiv, fıkıh ve hadis başta olmak üzere ilimlerin çoğunda büyük söz sahibi olan İbn Tolun'un, ömrünü tedris ve telifle geçirdiğini ve çok sayıda talebenin ilim tahsil etmek için ona yöneldiğini⁷⁹ dile getirerek hakkında övgüde bulunmuştur.

III. Sonuç

İbn Tolun'un yazdığı otobiyografiden hareketle bir âlimin tedris hayatının ele alındığı bu çalışmada, âlimlerin çok erken yaşlarda tahsil hayatına başladıkları ve daha sonra bu tahsili sistematik bir şekilde hayatları boyunca sürdürdükleri görülmektedir. Merkezinde hocanın yer aldığı ve sadece dîni ilimlerin değil mantık, felsefe, tıp, matematik, geometri gibi aklî ilimlerin de tahsil edildiği bu dönemde tedris faaliyetleri câmi, medrese, dârülhadis, hankah, zâviye ve türbe gibi çeşitli kurumlar aracılığıyla yürütülmüştür. Ders verme veya hocalık vasfı ise tedrisin tamamlanmasının ardından hocalardan alınan icazetlerle elde edilmiştir. Âlimlerin tedris hayatında müntesibi oldukları fikhî mezhepler

75 İbn Tolun, *el-Fülkü'l-meşhûn* (nâşirin girişi), 9; *Nakdüt-tâlib*, (nâşirin girişi), 12; *İlâmü's-sâilîn an kütübi seyyidi'l-mürselîn*, nşr. Abdülkâdir el-Arnaût-Mahmûd el-Arnaût (Beirut: Müessesetü'r-Risâle, 1407/1987), (nâşirin girişi), 37; Abdülfettâh Ebû Gudde, *el-Ulemâü'l-'uzzâb ellezîne âserü'l-'ilme 'ale'z-zevâc* (Beirut: Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1416/1996), 192.

76 Bk. İbn Tolun, *Mut'atü'l-ehzân mine't-Temettu' bi'l-ikrân*, 1: 492, 2: 870, 876-877; Bürân Tâhir, "Muhammed b. Tolun ed-Dımaşkı", *et-Tahavvülatü'l-fikriyye fi'l-âlemi'l-İslâmî*, ed. Alyân el-Câlûdî (Ammân: el-Ma'hedü'l-Âlemi li'l-Fikri'l-İslâmî, 2014), 105.

77 Bk. İbn Tolun, *el-Fülkü'l-meşhûn*, 32-33.

78 Bu şiir ve mektuplar için bk. İbn Tolun, *el-Fülkü'l-meşhûn*, 151-157.

79 Gazzî, *el-Kevâkibü's-sâ'ire*, 2: 51-52; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zehab*, 10: 428.

önemli rol oynamış, bu bağlamda her ilim adamı öncelikli olarak mezhebi doğrultusunda kaleme alınmış kitapları okumaya ağırlık vermiştir. Ulemâ, genel itibariyle İbn Tolun örneğinde de görüldüğü üzere yukarıda zikredilen kurumlarda yürüttükleri müderrislik, şeyhlik, kadılık, imamlık, hatiplik gibi mansıplar aracılığıyla hayatlarını idâme ettirerek ilmî birikimlerini sonraki nesillere aktarmışlardır. Dinî ve aklî ilimleri şahsında cem etmenin âlimlere çok yönlülük vasfını kazandırdığını ve bu çok yönlülüğün de telifatlarına yansıdığını görebilmek mümkündür. Sonuç itibariyle *el-Fülkü'l-meşhûn* adlı eseriyle İbn Tolun, kendi şahsında bir âlimin tahsil hayatını aydınlatan önemli bilgi ve detaylara yer vermiştir.

Kaynakça

- Berkey**, Jonathan, *Ortaçağ Kahire'sinde Bilginin İntikali*, çev. İsmail Eriş, İstanbul: Klasik Yayınları, 2009.
- Buhârî**, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmi'u's-Sahih*, Riyad: Dârü's-Selâm, 1419/1999.
- Bûrân Tâhir**, "Muhammed b. Tolun ed-Dımaşkı", *et-Tahavvülatü'l-fikriyye fi'l-'âlemi'l-İslâmî*, ed. Alyân el-Câlûdî, Ammân: el-Ma'hedü'l-Âlemi li'l-Fikri'l-İslâmî, 2014, 105-116.
- Ceylan**, İbrahim, "Yavuz Sultan Selim'in Şam'da Yaptırdığı İlk Osmanlı Vakfı ve Vakfiyesi", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 2 (1986): 157-198.
- Demirci**, Osman, *Osmanlı Medreselerinde Kelâm Öğretimi*, doktora tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2012.
- DİA**, "Hoca", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 18: 186-187.
- Ebû Gudde**, Abdülfettâh *el-'Ulemâü'l-'uzzâb ellezîne âserü'l-'ilme 'ale'z-zevâc*, Beyrut: Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1416/1996.
- Ebû Şâme**, Abdurrahman b. İsmâil el-Makdisî, *el-Müzeyyel 'ale'r-Ravzateyn*, 2 cilt, nşr. İbrahim ez-Ziybek, Beyrut: Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1431/2010.
- Gazzî**, Necmüddîn Muhammed b. Muhammed el-Gazzî, *el-Kevâkibü's-sâ'ire bi-a'yâni'l-mi'eti'l-'âşire*, 3 cilt, nşr. Halil Mansûr, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1418/1997.
- Hâfız**, Muhammed Mutî' el-Hâfız, *el-Medresetü'l-Ömeriyye bi-Dımaşk*, Dımaşk: Dârü'l-Fikr, 1421/2000.
- Nevâdirü'l-icâzât ve's-semâ'ât*, Dımaşk: Dârü'l-Fikr, 1419/1988.
- Hızlı**, Mefail, "Osmanlı Medreselerinde Okutulan Dersler ve Eserler" *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1/17 (2018): 25-46.
- İtr**, Nüreddîn, *Menhecü'n-nakd fi ulûmi'l-hadis*, Dımaşk: Dârü'l-Fikr, 1427/2006.
- İbn Tolun**, Şemsüddîn Muhammed b. Ali b. Tolun ed-Dımaşkı, *el-Fülkü'l-meşhûn fi ahvâli Muhammed b. Tolûn*, nşr. Muhammed Hayr Ramazân, Beyrut: Dârü İbn Hazm, 1416/1996.
- İ'lâmü's-sâilîn an kütübi seyyidi'l-mürselîn*, nşr. Abdülkâdir el-Arnaût-Mahmûd el-Arnaût, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1407/1987.
- el-Kalâidü'l-cevheriyye fi târihi's-Sâlihiyye*, 2 cilt, nşr. Muhammed İbrahim el-Hüseyn, Ammân: Ervika li'd-Dirâsât ve'n-Neşr, 1434/2013.

el-Kalâidü'l-cevheriyye fî târihi's-Sâlihiyye, 2 cilt, nşr. Muhammed Ahmed Dehmân, Dımaşk: Matbûâtü Mecma'î'l-Lugati'l-Arabiyye, 1401/1980).

Mut'atü'l-ezhân mine't-Temettu' bi'l-ikrân beyne terâcimi's-şüüh ve'l-akrân, 2 cilt, der. Haskefi Ahmed b. Muhammed el-Haskefi, nşr. Salâhüddîn Halil eş-Şeybânî, Beyrut: Dârü Sâdir, 1999.

Nakdü't-tâlib li-zeğâli'l-menâsıb, nşr. Muhammed Ahmed Dehmân, Beyrut: Dârü'l-Fikri'l-Muâsir, 1412/1992.

İbnü'l-İmâd, Abdülhay b. Ahmed ed-Dımaşkı, *Şezerâtü'z-zeheb fî ahbâri men zeheb*, 11 cilt, nşr. Abdülkâdir el-Arnaût-Mahmûd el-Arnaût, Dımaşk: 1414/1993.

İnbaşı, Mehmet, "Yavuz Sultan Selim'in Şam'daki Vakfiyesi", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, sy. 16 (2001): 219-232.

İzzüddîn, Muhammed Kemâlüddîn, *el-Hareketü'l-ilmîyye fî Mısır fî devleti'l-Memâliki'l-Çerâkise*, doktora tezi, Kahire, 1989.

Kavas, Ahmet, "İbn Tolun, Şemseddin", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 20: 415-416.

Kehhâle, Ömer Rıza, *Mu'cemü'l-müellifin*, 4 cilt, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1414/1993.

Makdisi, George, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, çev. Ali Hakan Çavuşoğlu-Hasan Tuncay Başoğlu, İstanbul: Gelenek Yay., 2004.

Müneccid, Selâhaddîn el-Müneccid, *Mu'cemü'l-müerrihine'd-Dımaşkiyyin*, Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Cedîd, 1398/1978.

Nuaymî, Abdülkâdir b. Muhammed en-Nuaymî, *ed-Dâris fî târihi'l-medâris*, 2 cilt, nşr. İbrahim Şemsüddîn, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmîyye, 1410/1990.

Özkan, Halit, *Memlüklerin Son Asrında Hadis*, İstanbul: Klasik Yay., 2012.

Süyûtî, Abdurrahman b. Ebû Bekr es-Süyûtî, *Tedribü'r-râvi fî şerhi Takrîbi'n-Nevevî*, 2 cilt, nşr. Bedî' Seyyid el-Lehhâm, Dımaşk: Dârü'l-Kelimi't-Tayyib, 1426/2005.

Taşköprizâde, Ebü'l-Hayr Ahmed Efendi, *eş-Şekâiku'n-nu'mâniyye fî ulemâi'd-devleti'l-Osmâniyye*, Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 1395/1975.

Ulebî, Ekrem Hasan el-Ulebî, *Hitatü Dımaşk*, Dımaşk: Dârü't-Tıbâ', 1410/1989.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilâtı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988.

- Yazıcıoğlu**, M. Sait, “XV. ve XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreselerinde İlm-i Kelâm Öğretimi ve Genel Eğitim İçindeki Yeri”, *İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi*, sy., 4, 1980.
- Yılmaz**, Harun, *Zengî ve Eyyûbî Dimaşk'ında Ulema ve Medrese*, İstanbul: Klasik Yay., 2017.
- Zirikli**, Muhammed Hayrüddin ez-Zirikli, *el-A'lâm*, 8 cilt, Beyrut: Dârü'l-İlm li'l-Melâyîn, 2002.
- Ziyâde**, Muhammed Mustafa, *el-Müerrihûne fî Mısr*, Kahire: Lecnetü't-Te'lif ve't-Tercüme ve'n-Neşr, 1949.